

Miért pont az ideológia?

Kiss Viktor: *Marx & Ideológia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011

Kiss Viktor könyvének kiindulópontja igencsak pesszimistán hangzik mindazok számára, akik Marx életművének fő állításait és/vagy a filozófus személyes politikai reményeit ma is mértékadónak és alapvetően helytállóknak tartják.

Pesszimista egyrészt Marx életműve legfőbb állításainak relevanciájával és helytállóságával kapcsolatban. A szerző úgy látja, Marx reményei egy antikapitalista tudatosság és „ellentársadalom” kialakulásával, majd ennek forradalmi átalakulásba történő átcsapásával kapcsolatban nemcsak nem váltak valósággá, de feltehetően *nem is fognak soha azzá válni*, mivel ennek minimális előfeltételei sem léteznek. Hiszen *nem alakult ki tömeges antikapitalista tudatosság vagy ellenkultúra*, s az uralkodó ideológia primátusa sosem kérdőjeleződött meg igazán a kapitalizmus központjaiban. Minden válságjelenség és elégedetlenség ellenére az időnként fellángoló tiltakozások a *rendszeren belüli* érdekkonfliktusok, amik nem mutatnak egy posztkapitalista társadalom irányába. Ezen túlmenően a szerző szintén pesszimista az ezredforduló óta tapasztalható viszonylagos marxista elméletalkotási „reneszánszsal” kapcsolatban is. Ellentétben sokak reményeivel, Kiss szerint a marxi életmű már *soha nem fog egy egységes, domináns világmagyarázattá összeállni* napjaink kapitalizmusáról, és a tőkés rendszert meghaladni kívánó radikális politikának sem adhatja bázisát.

Mindezek ellenére a szerző Marxot mégis fontosnak és sok tekintetben kiindulópontnak tartja. Az életmű legfontosabb elemének az „ideológiai-elméletet” tekinti, amely időnként el-eltűnő, de mindig újra és újra felbukkanó szálként vonul végig a német filozófus által hátrahagyott, legtöbb ponton egyébként befejezetlen életművön. Kiss Viktor szerint az ortodox marxista és neomarxista irányzatok mindig azt kérdezték, hogy mi az, ami Marxban aktuális és érvényes ma is, s ennek a pragmatikus (az aktuális politikai célok által vezérelt) beállítottságnak megfelelően emeltek ki különböző elemeket Marx életművéből, de mindig azzal a céllal, hogy 1) *totális elméletet* nyújtsanak a kortárs kapitalizmus valóságáról, vagy akár a történelmi fejlődésről általában; 2) *forradalmi programot* alkossanak ezekből az elemekből. Kiss szerint azonban ez a két cél *ma már nem tartható*. A kapitalizmus annyira megváltozott, hogy *a marxi életművel napjaink társadalmi valósága már nem írható le*, másrészt pedig Marx reményei a forradalmi átalakulásról egyszerűen *tévesek* voltak.

A második állítás tényszerűen kétségkívül igaz a mai napig, és az is elég egyértelműnek látszik, hogy a társadalmi tudat egyértelmű antikapitalista fordulatára nem utal lényegében semmi. Az első állítás bizonyításával, érzésem szerint, a szerző többet is foglalkozhatott volna, ahelyett, hogy kiindulási pontként használja, ahonnan saját rekonstrukciója elindul. (Erre még visszatérek.) Az ortodox marxista/neomarxista „feldolgozások” eredményeképpen ma a Marx-interpretációk sokasága állt elő, amelyek lényegében – a szerző szerint – mind használhatatlanok, elavultak, az „igazhívők” voluntarista vágyait, illúzióit éltetik csak tovább. Ezzel szemben Kiss szerint először is illúziók nélkül be kell ismerni, hogy analitikus és politikai szempontból mi nem működik Marx elméleteiben, mi az, amiben a világ végérvényesen megváltozott. Az életművet *le kell zárni*, amennyiben az általa leírt világ is lezárult. Másodsor, az illúziókra épülő instrumentalista megközelítés helyett *rekonstruálni* kell Marx valódi fejlődési pályáját tényleges történeti kontextusában, azonosítani azokat a problémákat, amelyekbe Marx újra és újra beleütközött, és ennek alapján keresni a leginkább időtálló elemeit a marxi *corpus*nak, egy előre definiált radikális antikapitalista politikai program igényeitől akár függetlenül.

Kiss szerint Marx életművének „rejtett” központi motívuma az *ideológia* kérdése, az „ideológiaelmélet”, és ennek a fogalomnak a relációjában értelmezi (újra) az életmű fő elemeit, annak látszólag egészen más hangsúlyú műveit is, mint *A tűke*.

Miután az első fejezetben – magyar nyelven valószínűleg egyedülálló – áttekintést ad a második világháború utáni fő neomarxista, „posztmarxista” és „posztmodern marxista” irányzatokról, definiálja rekonstrukciójának fő céljait és szerkezetét, amelyet azután a következő három fejezetben fejt ki.

Kiss szerint három fő fázis különíthető el a marxi életműben az ideológiaelmélet szempontjából, melyek közül mindegyiknek egy-egy fejezetet szentel. Az első az 1841 és 1845 közötti *korai művek* szakasza, amikor is az ideológia kérdése több hullámban is előkerül, és az elemzések kontextusa az ifjúhegeliánus mozgalom belső (politikai) vitái. A második fő „csomópont” *A német ideológia* által reprezentált időszak, amelyben az ideológia kérdésének elemzése egyfajta értelmiségi szerepkeresés része, a kontextus a radikális német emigráció vitái és Marx megismerkedése a kommunista eszmével és szervezetekkel. Végül a harmadik periódus az 1851 utáni időszak, amelyben az ideológia kérdésével kapcsolatban Marx korábbi reményeire és illúzióira reagál. A szerző minden fejezetben ismereti a „bevett” értelmezéseket és ezek tendenciózus voltát, majd megkísérli rekonstruálni a marxi gondolatmenet tényleges kortörténeti kontextusát.

A korai Marxnál (2. fejezet) az ideológia kérdése két értelemben jelenik meg. Egyrészt szűkebb értelemben Marx ideológiának a „rivális” filozófusok azon absztrakcióit, doktrínáit nevezi, amelyek elzárják őket a valóságos társadalmi folyamatoktól. Másrészt a *Viták a falopási törvényről* és a *Zsidókérdésről* c. cikkeiben egy nem-szisztematikus elméletet körvonalaz

a „tudatszerkezetekről”, amely leírja, hogyan alakítja a társadalomban elfoglalt relatív pozíció az egyes társadalmi csoportok világtézelését és világnézetét (pl. a szegény rétegek feudális, premodern „tudatszerkezete” a rőzse gyűjtésével kapcsolatban, szemben a már kapitalizálódó rétegek magántulajdon-felfogásával). Ebben a korszakban születik meg 1844-ben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, amelynek elidegenedés-elmélete szintén egy, a társadalomban élő egyének tudatformálódására vonatkozó teória.

A második nagy korszak az ideológiaelmélet szempontjából az 1845 és 1851 közötti időszak, amelynek legfontosabb ide vonatkozó műve *A német ideológia*. A Marxot mozgató elméleti háttér ekkor a radikális német emigránsok közti vita, és a filozófus találkozása a kommunista eszmékkel és az azokat sajátjukként képviselő munkásmozgalmi szervezetekkel. Kiss szerint Marx elsődleges célpontja itt a radikális értelmiség (kezdve a felvilágosodás francia radikálisaitól Feuerbachon át kora szocialistáig) elhibázott megközelítése a politikai koncepció szerepével kapcsolatban. Marx természetesen nem tartja elhibázottnak a vágyat és törekvést arra, hogy a radikális értelmiséget a jövő alakítása inspirálja, de az értelmiség gondolatainak szervesen kell bekapcsolódnia, „belenőnie” a már zajló társadalmi változások folyamataiba.

A negyedik, beszédes című („*Hová lettek a proletárok?...*”) fejezetben végül Marx 1851 utáni írásait (és a Kommunista Kiáltványt) elemzi Kiss Viktor az ideológiaelmélet szempontjából. A szerző szerint a német filozófus ebben az időszakban született írásait a korábbi, nagyrészt be nem teljesült (hiszen az 1848-as forradalmi hullám elűlt), reményekre való folyamatos reflexió irányítja és strukturálja. Az elemzett művek itt elsősorban a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* és *A tőke*. Kiss Viktor újabb kutatások és Marx levelezése alapján amellet érvel, hogy a *Kommunista Kiáltványt* nem Marx saját gondolatainak kifejtéseként kell tekinteni, hanem egy Marx által elvállalt feladatként, hogy összefoglalja az idealizált értelemben vett (nem egyszerűen az éppen empirikusan létező) kommunista mozgalom pillanatnyi programját. A *Kiáltványban* ugyanakkor megfogalmazódik az „ideológia osztályelmélete” is, amely az uralkodó osztályoknak megfelelő társadalomrendezkedés univerzális, ahistorikus igazsággá való „átalakulását” magyarázza meg, illetve azt, hogy ez a mechanizmus hogyan alkalmas arra, hogy a rendszerellenes nézetek elleni erkölcsi hisztéria bármikor könnyedén beindítható legyen. A „bonapartizmus” jelenségével való számvetés a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikájában* arra is kényszerítette Marxot hogy felülbírálja korábbi naiv „antipolitikai” elképzeléseit, és szembenézzen azzal, hogy a manipulatív polgári politika, a modern demokratikus tömegpolitika akár tartósan is felülírhatja az objektív osztályérdekekből „logikusan” levezethető társadalmi dinamikát. A lumpenproletariátusról szóló elemzés itt, illetve az árufetisizmus elemzése *A tőkében* antropológiai vagy pszichológiai elméletként is felfogható arról, mit tesz a kapitalista társadalom a benne élők személyiségével. A szerző – logikus módon – szintén ellentmond

A *tőke* (és a *Grundrisse*) „bevett” értelmezésének is. Szerinte annak tárgya a „látszat ellenére” nem a kapitalizmus objektív folyamatai, hanem inkább a bennük élő egyének szubjektivitása. A társadalmat irányító „automatikus szubjektum”, a pénz, ugyanis nem csak egy „objektív” gazdasági mechanizmus, hanem mindent átható ideológia és világszemléleti keret is egyben. A kérdés ekkor pedig nem elsősorban a gazdasági trendek, hanem az, hogy megtörhető-e a mindent behálózó pénzideológia. A *tőke* tehát ebben az értelmezésben nemcsak a gazdasági formák elmélete, hanem a bennük élő egyének tudatformáinak is analizését adja.

Nem kérdés, hogy Kiss Viktor könyve egy nem szokványos Marx-értelmezést mutat be, ami magyar nyelven talán teljesen előfutár nélküli, de nemzetközi viszonylatban is alighanem eredetinek mondható, bár a hivatkozásokból látható, hogy egy már létező érvelési fonalat visz tovább és rendszerez.

A könyv ugyanakkor önmagában inkább egy zászlóbontásnak, egy program meghirdetésének hat, mintsem a meghirdetett „program” kifejtésének. Összességében meggyőzően érvel a szerző amellelt, hogy az általa javasolt „ideológiaelméleti” értelmezési keret összeegyeztethető Marx személyes szellemi pályájával, és az is kézenfekvőnek tűnik, hogy ez az interpretáció kevésbé „sérült” a „marxológia” és a szovjet tapasztalat viszontagságai során. Ugyanakkor az, hogy pontosan ez az ideológiaelmélet milyen konkrét állításokat jelent a mai társadalomra vonatkozóan, illetve hogyan lehet „alkalmazni” akár esettanulmányi szinten, már kevésbé derül ki a könyvből, amit persze a szerző nyilván pótolhat a későbbiekben.

Felmerül az olvasóban – különösen talán akkor, ha nem hivatásszinten űzi a Marx-kutatást – egy további kérdés, amit csak érintőlegesen tárgyal a kötet, és ami triviálisan így hangzik: miért épp az „ideológia”? Miért ez az a fogalom, amit megpróbál a szerző megmenteni a filozófus által hátrahagyott írástömegből? Feltétlenül fontosabb és érvényesebb ez a fogalom az életműből, mint pl. az *osztályelmélet* (ami egy empirikus szociológiai elméletként lehetne kimenthető), vagy mondjuk egy „szcientista” (ahogy Kiss Viktor mondja) *gazdasági elmélet*, amit *A tőkéből* lehet rekonstruálni, és akár egy matematikai közgazdaságtani elméletként továbbéltetni?

A szerző szerint a marxizmusok és neomarxizmusok egyik fő hibája volt, hogy önkényesen szelektáltak a marxi életműből, miközben totális elméletet és még ráadásul politikai programot is próbáltak kovácsolni a kiragadott fragmentumokból. Ezek a hibák azonban talán szétválaszthatók. Amellelt is érvelhetnénk, hogy a probléma nem az instrumentalista hozzáállás volt, hanem épp az, hogy a mai napig megmaradt egyfajta vallásos, vagy személyi kultuszra emlékeztető viszonyulás a „nagy szakállas” iránt. Azaz: a marxisták tipikusan egyszerre próbálják megmenteni Marx elemzéseit és politikai reményeit. Ezek azonban nyilván szétválaszthatók, főleg ha a terjedelmileg mégiscsak legjelentősebb „szcientista” gazdasági elemzésekre gondolunk.

A gond talán részben épp az (volt), hogy a marxisták nem jártak el *elég tiszteletlenül*: nem merték kizárólag analitikus szempontok alapján kiragadni az érvényesnek tűnő elméleti struktúrákat az életműből, majd elég bátrak lenni ahhoz, hogy levonják a belőlük származó következtetéseket, „kegyetlenül” ignorálva akár a mester személyes intencióit. Ez érdekes módon az „érett” Marx gazdasági írásainál akár *vissza* is vezethet igen hasonló politikai következtetésekhez, mint ahonnan egy „hívó” marxista *kiindulna*. Kiss Viktor többször említi írásában, hogy a marxista közgazdaságtan nem más, mint *összeomláselmélet* (és nyilván ezért is elvetendő). Ez azonban sem magáról *A tőkéről*, sem a mai marxista közgazdaságtani irodalomról nem mondható el. Ha analitikus, nem pedig „vágyvezérelt” módon tekintjük a marxi modellt a kapitalista termelési módról, akkor a modell predikciója nem az összeomlás, hanem „csak” a periodikusan jelentkező súlyos instabilitás, valamint az egyre növekvő strukturális munkanélküliség és kontrollálhatatlan erőforrás-felélés. Amely jelenségek mintha egyébként pontosan megfelelénének annak a valóságnak, amelyet ma magunk körül látunk. Ez az egybeesés a marxi kapitalizmusanalízis predikciói és a valóság között annyira szembetűnő, hogy minimum érdemesnek tartanám az életmű e részének „megmenthetőségét” szintén megvizsgálni, már csak azért is mert mégiscsak a gazdasági (és ezzel összefüggő ökológiai) problémák tűnnek a legsúlyosabbnak egy olyan helyzetben, ahol a munkanélküliség lényegében *többségi* jelenséggé kezd válni a munkaerőpiacra belépő csoportok körében. Azt is hozzátenném, hogy szemben az eszmetörténeti jellegű levezetésekkel, ahol az előrelépés mindenestre nem túl látványos az utóbbi 150 évben, a marxi elméletnek ez a része valószínűleg egészen egzakta formába is önthető és empirikusan ellenőrizhető is (lenne; de vannak szerzők, akik ezt meg is kísérik, pl. Anwar Shaikh vagy Duncan Foley). Minimális előfeltétel lenne azonban az intellektuális tisztesség, azaz hogy konklúzióinkat (pl.: „a rendszer össze fog dőlni”) nem az elmélet vizsgálata előtt vonjuk le.

Ezzel összefüggően talán jobban meg lehetne vizsgálni a szerző kiindulópontként használt állítását is, miszerint (leegyszerűsítve) „minden megváltozott”, ezért eredeti formájában a marxi elmélet a kapitalizmus működéséről, illetve annak lehetséges meghaladásáról már nem tartható. Mint már említettem, sem *A tőkében* olvasható analízisből, sem a kortárs marxista gazdaságelméletből nem következik a rendszer „összeomlásának” állítása, tehát az erre való hivatkozás nem tűnik elégséges alapnak az elmélet elhajtására.

Nyilván rengeteg minden megváltozott, és – mint Kiss helyesen írja – a forradalmi tudatosság, az uralkodó prokapitalista ideológia rendíthetetlen-ségének szempontjából valóban úgy tűnik, Marx reményei és predikciói nem váltak be. Ugyanakkor kevésbé világos, hogy a kapitalizmus totális versenytársadalma által folyamatosan kitermelt anomáliák és válságjelenségek is végérvényesen „megváltoztak” volna. Én inkább amellel érvelnék, hogy nem annyira megváltoztak vagy eltűntek, hanem a korábban

csak néhány *hotspot*ban megfigyelhető jelenségek (periodikus válságok, strukturális munkanélküliség, környezetrombolás) ma az egész bolygó szintjén érvényesülnek, és egyre félelmetesebbnek és kontrollálhatatlannabbnak tűnnek. Azaz: a kommunizmus mintha valóban eltűnt volna, de eközben érdekes módon a kapitalizmus mintha egyre inkább *közelítene* ahhoz a vegytiszta formához, amit Marx a *Grundriss*-ében és *A tőkés*-ben felvázolt. Nyilván nem az „abszolút elnyomorodás” vagy egyéb, valóban korspecifikus tézisek értelmében.* Inkább abban az értelemben, hogy *A tőkés*-t egy olyan társadalom modelljeként is olvashatjuk, amit teljesen a tőke logika irányít, ami igen távol állt az *akkori* társadalmi újratermelés valóságától, főleg globális szinten, hiszen az nagyrészt nem-kapitalista szférákban folyt még (önellátó agrártermelés, családi gazdálkodás, házimunka stb.) – ugyanakkor mintha egyre inkább valósággá válna *ma*. Ahogy a *globális* társadalmi élet szinte minden területét elnyeli a tőkés termelés logikája, mindent áthat a termelési ciklusok ritmusa és az ezzel járó megállíthatatlan, de egyben hullámozó és pusztító dinamizmus, úgy válik egyre inkább *korszerűvé* ez az absztrakt modell. Egyszerűen fogalmazva: *lehet, hogy kommunista mozgalom nincs, de baj van*, méghozzá egyre nagyobb, és mintha a lényegyet tekintve épp úgy fakadna a profittermelés és az univerzális verseny logikájából, ahogy azt először Marx teoretizálta. Ebben az értelemben tehát vitatnám azt a kiinduló állítást a szerzőnek, hogy az ideológiaelmélet az egyetlen (vagy leginkább) menthető aspektusa az életműnek, és az sem egyértelmű, hogy ez lenne-e ma a legégetőbb kérdés. Főleg globális szinten, de még az európai periféria eseményeit szemlélve sem triviális, hogy a legfőbb kérdés ma a stabil kapitalista viszonyok közötti társadalmi tudatformák kifinomult elemzése.

Összességében elmondható, hogy Kiss Viktor könyve egy új, meglepő és eredeti megközelítést ajánl fel Marx életművével kapcsolatban. Épp a megközelítés szinte teljesen új jellege miatt a könyv inkább ennek a megközelítésnek a meghirdetését jelenti, mint teljes kifejtését, illetve az „ideológiaelmélet” alkalmazását valamilyen konkrét társadalmi szituációra. Az olvasónak lehetnek kétségei afelől, hogy feltétlenül ez-e a marxista életmű egyetlen ma is érvényes eleme, illetve, hogy ez a kérdés-e a legfontosabb a mai globális kapitalizmus kontextusában. Ennek eldöntésével azonban érdemes talán megvárni a szerző további írásait, hogy lássuk, mire is képes az itt körvonalozott elméleti keret.

* Megjegyzem, hogy ez mintha megint csak Marx személyes „vágyaiból” és a konkrét társadalmi környezetből következő megfigyelés lett volna, mintsem az elméletből következett. A tőkék közti verseny által kikényszerített állandó produktivitás-növekedés helytálló megfigyeléséből nem következik az állandó életszínvonal-csökkenés, sőt, ez teljesen konzisztens azzal, hogy a bérmunkások fogyasztási színvonala időnként, vagy akár hosszú időn át nőni fog.